

SOK

SEPTEMBER 2017

mededelingen

66

- 2 **Middeleeuwse bouwsteenwinning op de kasteelheuvel van Valkenburg; verslag van twee mijnbouwarcheologische onderzoeksprojecten** – *Jacquo Silvertant*
- 21 **De bewoners van de Riesenberg, de Kluis, salpeterwinning en meer...** – *Johan de Jong*
- 31 **“Soe van noden is dese stadt in diverse oorden te fortificeren”** – *Rob Habets*

Middeleeuwse bouwsteenwinning op de kasteelheuvel van Valkenburg

verslag van twee mijnbouwarcheologische onderzoeksprojecten

JACQUO SILVERTANT, DORPSTRAAT 6, 6271 BL GULPEN

AFBEELDING 1: Het kasteel van Valkenburg op de Heunsberg in Valkenburg is een kolos van mergel en het grootste middeleeuwse bouwwerk uit lokale bouwsteen in Zuid-Limburg

◀ *(Foto: Jacquo Silvertant)*

Inleiding

De geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, dat sinds de 12^e eeuw in zijn geheel uit lokale mergelsteen werd opgetrokken, begint al in de 11^e eeuw met de bouw van een verdedigingstoren op de Heunsberg (afbeelding 2). Vóór die tijd resideerden de Heren van Valkenburg in het dal te Oud-Valkenburg. Over de vroege bouwfases van het kasteel is relatief weinig bekend, maar het kasteel werd meermaals verwoest, herbouwd en verbouwd voordat in de 12^e eeuw er grote stenen constructies ontstonden. In de eeuwen daarna werd het kasteel steeds verder uitgebreid en groeide het uit tot het massieve gebouw, waarvan de restanten tegenwoordig nog staan. De bouwmaterialen werden lokaal verkregen en het is waarschijnlijk, dat de bouwplaats van het kasteel juist werd gekozen vanwege de aanwezigheid van een omvangrijk kalksteenpakket, waaruit de bouwstenen voor het kasteel konden worden gewonnen. Vóór die tijd waren stenen constructies, als die al bestonden in Zuid-Limburg, gebouwd uit grote keien, die men uit de rivieren won of uit de alluviale rivierafzettingen op de plateaus. Het kasteel van Valkenburg was het eerste grote bouwwerk uit lokaal gewonnen kalksteen in de Zuid-Limburgse regio.

Archeologisch vooronderzoek

In de loop van 2011 lanceerde de Stichting het Kasteel van Valkenburg haar plannen voor een nieuw te bouwen restaurant en entree op de zogenaamde Haselderhof. De kasteelheuvel van Valkenburg is een archeologisch Rijksmonument. Dit had als consequentie, dat er een archeologisch vooronderzoek moest worden uitgevoerd op de plaats van de geplande bouw. Doel van dit onderzoek was om te bepalen of

AFBEELDING 2: Impressie van de eerste, uit natuursteen opgetrokken, donjon op de Heunsberg in Valkenburg (Foto: Hans Hoffman)

- 4 er voorafgaand aan de bouw een uitvoerig archeologisch onderzoek zou moeten plaatsvinden vanwege eventueel aanwezige archeologie ter plaatse. Het vooronderzoek werd in oktober 2011 uitgevoerd door bureau BAAC. Al vrij snel nadat een begin was gemaakt met een proefsleuf van 2,5 m diep, 4 m breed en 18 m lang (afbeelding 3), werd duidelijk dat men op de Haselderhof inderdaad rekening moest houden met archeologie in de ondergrond.¹ Er werd namelijk aardewerk aangetroffen uit de periode 1050-1400, hetgeen duidde op de aanwezigheid van middeleeuwse bewoning. Hoewel in de proefsleuf geen resten van gebouwen werden aangetroffen, deed men toch een bijzondere vondst. Op circa 80 cm onder het maaiveld stuitte men op een geïsoleerde rotswand die, naarmate men dieper groef, aan beide kanten bewerkingsporen bleek te hebben die duiden op menselijke activiteit (afbeelding 4). Een eerste hypothese veronderstelde, dat het hier zou kunnen gaan om de restanten van een onderaardse gang of mergelgroeve. Deze hypothese bleek echter al gauw niet houdbaar, omdat de geologische condities

voor de mogelijkheid van een onderaardse mergelgroeve niet aanwezig waren. Hieruit werd vervolgens afgeleid, dat het ging om de restanten van een dagbouw-groeve voor de winning van bouwsteen of losse kalk. Een voorzichtige datering van het object aan de hand van aardewerkscherven kwam uit rond of niet lang vóór het jaar 1200 na Christus. Omdat er in de Zuid-Limburgse regio verder geen duidelijk te dateren relictten van middeleeuwse mergelwinning van vóór het jaar 1200 bekend waren, stemde de vondst hoopvol om hierover archeologisch meer informatie te kunnen krijgen. Het zou hier mogelijk kunnen gaan om een vroege, al dan niet voorganger van de gezaagde groeven, zoals die vanaf omstreeks het jaar 1200 ontstonden.

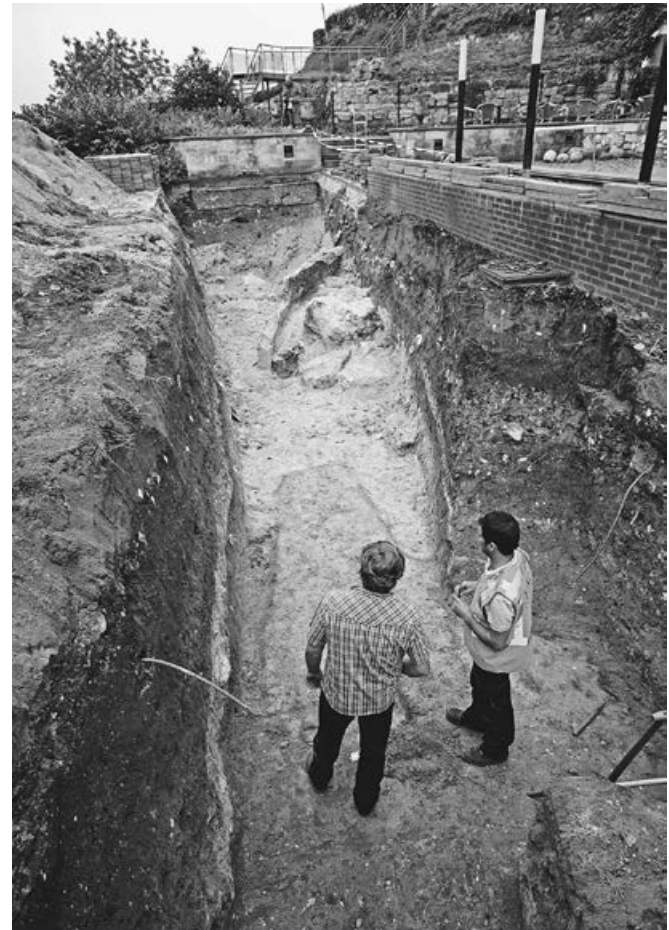
Het eerste gebouw, waarvan bekend is dat het uit lokale mergelsteen werd opgetrokken, was een grote zestienhoekige toren², die in het midden van de 12^e eeuw op de kasteelheuvel van Valkenburg verrees.³ Deze massieve toren (afbeelding 5), waarvan alleen de basis werd terug gevonden, was 16 meter in doorsnee, met muren van 2 meter dik en hij was naar verluid 45 meter hoog.⁴ In de basis van de toren waren tijdens de opgraving ervan duidelijk de bekapte mergelblokken te zien.⁵ Deze mergelblokken zijn ook nu nog overal op de kasteelheuvel te vinden. Blijkbaar werden ze dankbaar hergebruikt toen de resten van de oude toren werden afgebroken. Ze zijn duidelijk te herkennen in de bouw, omdat ze vanwege hun ruwe, gekapte oppervlak erg opvallen tussen de gezaagde stenen (afbeelding 6). Vanuit mijnbouwarcheologisch oogpunt was het in ieder geval gerechtvaardigd om voorafgaand aan de bouw van het restaurant een uitgebreide opgraving van het terrein te doen, waarbij

speciale aandacht uitging naar de aangetroffen restanten van de steengroeve en het verloop ervan.

Uitgebreide opgraving op de Haselderhof

Begin maart 2012 werd een aanvang gemaakt met de voorbereidingen voor de bouw van het nieuwe restaurant op de Haselderhof. Het doel van de opgraving was om de bouwput van het toekomstige restaurant te onderzoeken tot op een diepte van 2,60 meter onder het maaiveld. De oppervlakte van het opgravingsterrein besloeg dezelfde oppervlakte als het geplande gebouw en moest later vanwege de vondsten zelfs nog worden vergroot. De bovenste grondlagen van de Haselderhof bleken ernstig verstoord door moderne activiteiten. Lange tijd diende het grondstuk als tuin en daarna als theetuin waar bezoekers van de kasteelruïne konden verpozen (afbeelding 7). Ondanks de vele verstoringen werd door de archeologen toch al snel (op circa 0,5-1 m) het eerste middeleeuwse niveau aangetroffen. In de oosthoek van de opgravingsput bleek een fundament van een theehuis te liggen, dat hier tot in de late jaren zeventig, begin jaren tachtig van de vorige eeuw had gestaan. Het theehuis werd direct op het mergelmassief gebouwd. Het fundament werd door de archeologen voorzichtig blootgelegd en gedocumenteerd, waarbij ook de contouren van de mergelrots zichtbaar werden gemaakt. Bovenop de mergelrots waren vaag ook al enkele oude mijnbouwsporen te zien in de vorm van gereedschapssporen. In de dagen die volgden, werd laag voor laag dieper gegraven en bleek, dat de rotswand een toch wel erg kunstmatige vorm had en net als tijdens de proefopgraving in oktober 2011 verschenen nu overal op de rots werktuigsporen (afbeelding 8).

AFBEELDING 3: De proefsleuf op de Haselderhof in oktober 2011 (Foto: Jacquo Silvertant)

AFBEELDING 4: Mergelwand met ontginningssporen. Haselderhof oktober 2011 (Foto: Jacquo Silvertant)

Gesteentewinning op een middeleeuwse bouwplaats

Onderzoek door de Belg Frans Doperé had in het recente verleden al aangetoond, dat bouwsteen in de Middeleeuwen bij voorkeur en waar mogelijk direct op de bouwplaats werd gewonnen. Doperé voerde in zijn onderzoek een aantal voorbeelden in de Ardennen op, die erg doen denken aan de situatie in Valkenburg.⁶ Doperé beschreef de winning van bouwsteen in droge burchtgrachten. Door het uitbreken van de gesteentelaag rondom een versterking ontstond zo enerzijds een verdedigingsgracht en anderzijds werden bouwstenen verkregen voor de daarboven gelegen burchtgebouwen.

In Valkenburg is dit ook gebeurd. Hier heeft men de heuvelpunt waarop de burcht zich bevindt, geïsoleerd van de rest van de heuvel door een droge gracht te maken tussen de Daelhemerweg en de Neerhem; de zogenaamde Dwingel. In 2016 vond ook hier mijnbouwarcheologisch onderzoek plaats dat verderop in dit artikel zal worden besproken. Naast de Haselderhof en de Dwingel werd op zeker twee andere plaatsen op enig moment mergelsteen gewonnen. Dit gebeurde op plaatsen waar het mergelmassief dagzoomt. De rotswanden vertonen werktuigsporen en de contouren van uitgewerkte blokken steen. De winplaatsen op de kasteelheuvel (afbeelding 9), die al vóór de proefopgraving van 2011 werden aangetroffen, waren niet van een dusdanige omvang dat hier

AFBEELDING 5: Bouwsteen afkomstig uit de zestienhoekige toren (Foto: Jacquo Silvertant)

gesteentewinning op grotere schaal vermoed moest worden. Zeker niet voor de bouw van een gebouw zoals de zestienhoekige toren in het midden van de 12^e eeuw.

Dit alles in beschouwing genomen, werd aanvankelijk geconcludeerd dat de mergelsteen, die voor de vroegste delen van de burcht was gebruikt, uit onderaardse steengroeven in de directe omgeving ervan moest zijn gehaald.⁷ Deze hypothese leek gelegitimeerd, omdat vlak bij de kasteelheuvel in Sibbe een onderaardse steengroeve was aangetroffen waar de stenen waren uitgekapt in plaats van uitgezaagd (afbeelding 10), hetgeen aansloot bij de bevindingen die tijdens de opgraving van de basis van de zestienhoek werden gedaan. Met de vondst van de dagbouwgroeve op de Haselderhof rees dus de vraag of de dagbouwgroeve de onderaardse winning van bouwsteen vooraf was gegaan of dat de blokbrekers mogelijk tegelijkertijd in de openlucht en ondergronds hebben gewerkt en dat beide typen van mijnbouw naast elkaar hebben bestaan? De voorkeur voor de ene of de andere methode was daarbij afhankelijk van parameters als tijd, locatie, doel van de winning en beschikbaarheid van geschikte bouwmaterialen en vakkundige blokbrekers.

Beschrijving van de mijnbouwarcheologische vondsten

Eén van de vooronderstellingen die door bureau BAAC werden gedaan, moest al vrij snel na aanvang van de opgraving worden verlaten. Men was

AFBEELDING 7: De grondlagen van de Haselderhof zijn ernstig verstoord, doordat deze plaats al vanaf het einde van de 19e eeuw gebruikt werd ten behoeve van toeristische exploitatie (Collectie Jacquo Silvertant)

AFBEELDING 6: Impressie van de eerste, uit mergelsteen opgetrokken, bergvrede op de Heunsberg in Valkenburg; de zestienhoekige toren (Foto: Hans Hoffman)

AFBEELDING 8: Onder het voormalige theehuis op de Haselderhof kwam tijdens de eerste opgravingsdag de vaste mergelrots tevoorschijn, die later een groevewand bleek te zijn (Foto: Jacquo Silvertant)

er namelijk van uit gegaan, dat het Haselderhof terrein een deel van de zogenaamde “voorburcht” was geweest. De voorburcht was doorgaans bebouwd met schuren of een boerderij. De grond werd vaak voor landbouw gebruikt, ten behoeve van voedsel voor de kasteelbewoners. De voorburcht was meestal van een ringmuur voorzien, die diende als eerste verdedigingsring voor het kasteel. De hoofdburcht was doorgaans apart verdedigbaar. Zoals reeds gezegd, werd al snel na aanvang van de opgraving duidelijk dat op de Haselderhof geen gebouwen, maar een grote steengroeve had gelegen. De aanwezigheid op eventuele aanwezige gebouwen op deze plek werd daarmee steeds onwaarschijnlijker. Een merkwaardig gegeven was, dat het erop leek dat de groeve al vrij snel na zijn ontstaan weer was opgevuld. Het vulmateriaal bestond uit zeer grote mergelblokken, mergelpuin en mergelzand. De grote blokken waren blijkbaar niet geschikt geweest om als bouwsteen te gebruiken. Ze stamden uit de zogenaamde “tauw”-laag, die erg hard is en vol fossielen (afbeelding 11). Deze laag bevindt zich in het mergelmassief boven de homogene gesteentelaag, die als bouwsteen wordt gewonnen. Het moet een enorm werk zijn geweest om de groeve weer in zijn geheel op te vullen. Nadat de vloer van de groeve door de archeologen was bereikt, bleek dat alleen al uit het stuk groeve, dat door de opgraving werd blootgelegd, circa 2.000 kubieke meter steen werd gewonnen. De totale opbrengst

AFBEELDING 9: Oude, verweerde groevewand op de kasteelheuvel. Duidelijk zichtbaar zijn de sporen van gesteentewinning (Foto: Jacquo Silvertant)

AFBEELDING 10: Werkfront in de ondergrondse Vallenberggroeve te Sibbe. Hier werden dezelfde ontginningstechnieken gebruikt als in de dagbouwgroeve op de Haselderhof (Foto: Jacquo Silvertant)

van de groeve, die zich verder langs de helling in de richting van de Dwingel moet hebben uitgestrekt, moet vele malen groter zijn geweest.

Groevewand

De werkricting van de groeve volgde de oorspronkelijke heuvelpunt in oostelijke richting. Het precieze verloop ervan werd echter nog niet vastgesteld. De achterwand van de groeve is mogelijk verbonden met restanten van bouwsteenwinning op een terras iets hoger op de helling, nog geen 10 meter verwijderd van de grens van de opgraving. De linkerwand, gezien in de richting van de achterwand, werd vrijwel in zijn geheel blootgelegd tijdens de opgraving (afbeelding 12). Centraal in de groeve stond een merkwaardig scherm van vaste mergel, dat de groeve in tweeën leek te splitsen (afbeelding 13). Het groevegedeelte rechts van het scherm was gevuld met zware mergelblokken, die deel hadden uitgemaakt van de deklaag en die waarschijnlijk bij het blootleggen van de winbare steen aan de kant werden gelegd om later weer in het ontstane gat te worden gestort (afbeelding 11). Het linker groevegedeelte daarentegen bleek gevuld met licht materiaal zoals mergelzand en kleine brokstukken. Uit deze situatie kon worden afgeleid, dat het “scherm” door de blokkbrekers zo was gepland om te dienen als keermuur. Hierdoor werd bereikt dat de zware mergelblokken op hun plaats bleven. Men voorkwam hiermee dat

AFBEELDING 11: Winningsafval (tauw) waarmee de dagbouwgroeve na het einde van de ontginning weer werd opgevuld (Foto: Jacquo Silvertant)

AFBEELDING 12: Panorama van de blootgelegde groevewand op de Haselderhof (Foto: Jacquo Silvertant)

het risico, dat het puinstort in een later stadium langs de helling aan de stadskant naar beneden zou glijden.

Werktuigsporen

De werktuigsporen in de groeve bevonden zich in een uitermate goede conditie, hetgeen een gevolg was van het gegeven dat de groeve relatief kort na het ontstaan ervan weer werd opgevuld. De werktuigsporen hebben hierdoor niet of nauwelijks te lijden gehad door de inwerking van de elementen (afbeelding 14). Opvallend was, dat er buiten de werktuigsporen in de opvulling van de groeve geen enkel artefact of aardewerkfragment werd aangetroffen.

AFBEELDING 13: Het "scherm" in het midden van de opgravingsput. Deze diende waarschijnlijk als keermuur voor de zware mergelblokken waarmee de ontstane groeve werd opgevuld (Foto: Sjaak Mooren BAAC)

De dikte van het gesteentepakket dat ten behoeve van de bouwsteenwinning werd afgegraven, bedroeg 6 meter (afbeelding 15). Dit is hetzelfde homogene gesteentepakket, dat later in de nabijgelegen ondergrondse groeven werd afgebouwd. De linkerwand van de groeve was perfect geconserveerd en vormde in zijn geheel een uniek en exemplarisch object voor de studie naar middeleeuwse blokkeer- en gereedschappen. Zo zijn er werktuigsporen te onderscheiden, die duiden op het gebruik van kaphamers of slagbeitels in verschillende afmetingen. Deze werktuigen zijn zeer typisch voor het efficiënt uitwerken van meer zachte steensoorten, zoals de mergelsteen. Aan de hand van de werktuigsporen konden ook de winningstechnieken worden gereconstrueerd. Toen eenmaal de bodem van de groeve werd bereikt, werd duidelijk dat de groeve

AFBEELDING 14: Bewerkingssporen in een toestand alsof ze gisteren gemaakt zijn, tonen dat de groeve zeer snel na zijn ontstaan weer werd opgevuld waardoor er geen erosie van de groeewand heeft plaatsgehad (Foto: Jacquo Silvertant)

in terrassen was ontgonnen waaruit een standaardmaat steenblokken werd gebroken (afbeelding 16). Alleen in de eerste ontginning slaag waren blokken van een grotere afmeting gewonnen, hetgeen mogelijk werd gedaan om een ideale eerste werkruimte te creëren van waaruit men tegelijkertijd in de diepte als in de breedte van het werkfront kon werken. Hiermee kon efficiënt door meerdere blokbrekers tegelijk een grotere hoeveelheid steen worden geproduceerd. Deze ontginningstechniek werd later ook in de onderaardse steengroeven toegepast.

Artefacten en niet aan de mijnbouw gerelateerde vondsten

Helaas zijn er tijdens de opgraving van de dagbouwgroeve op de

AFBEELDING 15: De groeve bereikte uiteindelijk een diepte van 6 meter. Dit is de homogene mergellaag die als bouwsteen kon worden ontgonnen. De Fluwelengrot werd later in precies dezelfde laag ontgonnen (Foto: Jacquo Silvertant)

Haselderhof geen mijnbouwartefacten gevonden, noch kwamen er uit de vulling van de groeve dateerbare vondsten te voorschijn. Bij de meeste vondsten die in de deklagen boven de vulling werden aangetroffen ging het om aardewerkscherven, slachtafval,

muntjes, metalen gespen, een paardenbit, stenen Trebuchet kogels, loden musketkogels etcetera. De vondsten waren een goede weerspiegeling van de verschillende eeuwen van menselijke activiteit op deze plaats.

Datering van de steengroeve

Het bijzondere aan de middeleeuwse steengroeve op de Haselderhof is, dat deze vrij nauwkeurig gedateerd kon worden. Er zijn meerdere

AFBEELDING 16: Standaard blokmaat van de stenen die in de groeve werden gewonnen (Foto: Jacquo Silvertant)

vondsten die aantoonde, dat de grondlaag boven op de vulling van de groeve gedateerd moet worden in de tijdspanne tussen 1125 en 1190.⁸ De groeve werd vrij snel nadat het werk werd gestopt weer opgevuld, hetgeen kan worden afgeleid uit de conditie van werktuigsporen in de groeve, die niet of nauwelijks te lijden hebben gehad van blootstelling aan weer en wind (afbeelding 15). De groeve moet ontstaan zijn omstreeks het midden van de 12^e eeuw. Waar bouwsteen werd gewonnen, moeten echter ook de resten van het gebouw aanwezig zijn. Hiervoor komt op de kasteelheuvel alleen de zestienhoekige toren in aanmerking (afbeelding 5). Deze toren werd inderdaad omstreeks het midden van de 12^e eeuw gebouwd, waarschijnlijk door Gosewijn II. Gosewijn II was in 1119 in een machtsstrijd om de bisschopszetel van Luik (het z.g. Luikse schisma) verwickeld. Die strijd ging tussen Alexander van Gulick, die door de keizer was aangewezen en Fredericus van Namen, de kandidaat die door de Paus gesteund werd. Gosewijn steunde hierin Fredericus en kwam daarmee recht tegenover zijn leenheer de keizer te staan. Toen in 1122 het kapittel van Sint-Servaas tijdens een keizerlijke landdag een aantal klachten tegen Gosewijn indiende, vond de keizer het tijd worden om in te grijpen. Met behulp van Godfried van Leuven en diens troepenmacht belegerde hij gedurende zes weken het kasteel van Valkenburg. Toen het kasteel werd ingenomen werd het aansluitend verwoest en ontmanteld. Blijkbaar heeft Gosewijn het in 1125 weer bijgelegd met de keizer, want in dat jaar verleende de keizer hem het koningsleen Richterich. In 1140 raakte Gosewijn II in conflict met Hendrik II van Limburg, hetgeen in 1144 resulteerde in de verwoesting van de stad en het kasteel Heinsberg. Omstreeks dezelfde tijd ontston-

12

AFBEELDING 17: Fundament van de zestienhoekige toren die uit gekapte mergelblokken was opgetrokken (Collectie Jacquo Silvertant)

AFBEELDING 18: Terreinscan in reliëf van de Dwingel (Actueel Hoogtebestand Nederland)

den er veel problemen met de voogdij over Meerssen. Hier had de keizer zelf de oppervoogdij over de proosdij en haar gebied. In 1145 regelde hij de bevoegdheden van proost en voogd definitief. Het vermoeden bestaat dat Gosewijn in deze tijd de ondervoogdij over Meerssen had. Na de verwoesting van zijn thuiszetel Heinsberg, week Gosewijn mogelijk uit naar Valkenburg en maakte hij een begin met het militaire herstel van de in 1122 verwoeste burcht. In 1121 werd hij immers al “virum nobilem Gosguinum de castello de Falcomonte (de edele man Goswinus van het kasteel van Valkenburg)” genoemd in plaats van “Gosewijn van Heinsberg”.⁹ Valkenburg moet voor hem een belangrijke zetel zijn geweest.

De veronderstelling dat de bouw van de zestienhoekige toren in de jaren veertig van de 12^e eeuw zou hebben plaatsgevonden, sluit goed aan bij de politieke strubbelingen waarin Gosewijn II zich op dat moment bevond. Het in 1122 verwoeste kasteel van Gosewijn in Valkenburg was hoogstwaarschijnlijk alleen ontdaan van zijn militaire infrastructuur. Door het uitbreiden van zijn Valkenburgse zetel met de bouw van een zogenaamde “bergvrede” of verdedigingstoren gaf Gosewijn zijn status in het gebied tussen Luik, Maastricht en Aken militair/politiek vorm en kon hij zijn machtspositie daar beter behouden c.q. verdedigen. De grote steengroeve op de Haselderhof in dezelfde tijd diende de bouw van een aanzienlijk gebouw, dat eigenlijk geen ander geweest kan zijn dan Gosewijn’s bergvrede (afbeelding 17).

Conservering van de site

De ontdekking van deze 12^e -eeuwse steengroeve was al een unicum op zich, maar de topconditie waarin de mijnbouwsporen zich bevonden waren werkelijk heel bijzonder en zelfs Europees gezien eenmalig te noemen. Het werd tijdens de opgraving dan ook snel duidelijk, dat deze site eigenlijk in zijn geheel bewaard zou moeten blijven en waar mogelijk geïntegreerd moeten worden en zichtbaar gemaakt in de nieuwbouw van het restaurant op de Haselderhof. Aanvankelijk was dit ook de optie waar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op aanstuurde. Zoals zo vaak in dit soort gevallen won echter het zakelijk belang van de Stichting het Kasteel van Valkenburg het van het wetenschappelijk belang, waren Gemeente en Rijksdienst niet in staat om verdwijnen te voorkomen en

AFBEELDING 19: Bovenste niveau van de Dwingel na te zijn ontdaan van de begroeiing. Duidelijk zichtbaar zijn relictten van gesteentewinning (Foto: Jacquo Silvertant)

14

werden de bovenste 2,6 m van de 12^e -eeuwse wand met de unieke- en perfect bewaard gebleven mijnbouwsporen vernietigd en afgegraven. Wel werd er als schrale troost nog beloofd om een deel van de wand uit te zagen en te bewaren, opdat deze later in de nieuwbouw een plaatsje zou kunnen krijgen. Sinds eind 2013 staan de uitgezaagde blokken troosteloos, zonder afscheiding en zonder enige verklaring over het belang ervan op het grasveldje naast het restaurant uitgesteld en hebben toeristen hun namen al in de 12^e -eeuwse werktuigsporen gekrast. Over de unieke vondst heeft helaas niemand het meer.

Onderzoek in de Dwingel

De gemeente Valkenburg aan de Geul was sinds 2015 voornemens om de zuidhelling van de Dwingel (Van Meijlandstraat) van bomen en struiken te ontdoen en ook gevaarlijk loszittende mergel te verwijderen. De muur, die ca. 100 jaar geleden langs de zuidhelling van de Dwingel is geplaatst zou

als onderdeel van de werkzaamheden vervangen worden door een hekwerk. Losse delen (afgebrokkelde mergel) bodemmateriaal/grond en andere zaken die zich door de tijd heen achter deze muur hebben opgehoopt werden verwijderd. Gezien de ontstaansgeschiedenis van de Dwingel

als onderdeel van het kasteel en de vesting (afbeelding 18) en het gebruik van deze droge gracht door de tijd heen, was de kans groot dat men tijdens de bovengenoemde werkzaamheden op archeologische resten en/of sporen zou stuiten.

De zuidhelling van de Dwingel betreft een helling met een behoorlijke hellingshoek waardoor afspoeling van materiaal aan de orde is en er sprake is van enige vorm van erosie hetgeen op plaatsen de rotswand heeft aangetast waardoor stukken steen van de wand loskomen. Dit proces bood door de tijd heen weinig ruimte voor behoud van archeologische waarden op de helling zelf, anders dan afgespoeld materiaal dat in veel gevallen van hogerop afkomstig zal zijn en onderweg naar de onderzijde van de helling.

De aard van de onderhoudswerkzaamheden was er niet naar dat een vlakdekkend archeologisch onderzoek zou kunnen plaatsvinden. Zelfs de aanleg van kleine (opgravings)vlakken zou mogelijk al problematisch

zijn. Doelstelling van het onderzoek was dan ook niet om tot een vlakdekkend onderzoek van het terrein te komen, maar wel om tijdens de werkzaamheden zoveel mogelijk archeologische relevante informatie te verzamelen. Voorkomen diende te worden, dat vondsten ongezien verloren zouden gaan en de mogelijkheid tot het documenteren van eventueel aanwezige archeologische resten onbenut zou blijven. Dit gold zeer zeker ook voor de in en op de rotswand aanwezige middeleeuwse mijnbouwsporen, die tijdens het verwijderen van de begroeiing tegen de rotswand konden worden aangetroffen, alsmede restanten van mineer- en contramineergangen die ter plaatse werden verwacht.

Een belangrijk aspect van de archeologie ter plaatse, dat in Nederlandse archeologie ongebruikelijk is en waarvan weinigen in Nederland expertise bezitten, is die van de mijnbouwhistorische wetenschap. Het mijnbouwhistorische aspect was veruit het belangrijkste archeologische facet van het onderzoek in de Dwingel binnen de beperkingen van de door de Gemeente gestelde kaders. Het manifesteert zich in de aanwezigheid van mijnbouwarcheologische sporen uit de Middeleeuwen die ons informatie verschaffen over de ontstaansgeschiedenis van enerzijds de burcht en anderzijds de verdedigingsgracht als deel van het ensemble van militaire architectuur die men op de kasteelheuvel aantreft.

Mijnbouwarcheologische relictten

Mijnbouwarcheologische relictten bestaan doorgaans uit ontginningssporen of voorwerpen die direct of indirect aan de ontginning, van in dit geval

mergelsteen, gerelateerd zijn. In het geval van de Dwingel werden er vanuit de traditionele archeologie gezien geen archeologische fenomenen aangetroffen. Dit wordt verondersteld vanuit het gegeven, dat een tweetal proefsleuven ter plaatse geen archeologie in situ hebben aangetoond. De verstoring van de bovenste grondlagen, die op de opvullingslaag uit de tijd van de verwoesting van het kasteel in 1672 liggen, is recent te noemen gezien de aard van het aangetroffen stort van huishoudelijk afval dat hier in de laatste ca. 150 jaar is ontstaan. De waarnemingsmogelijkheden ten aanzien van eventueel aanwezige archeologie werden hierdoor beperkt. De beperking om niet dieper te kijken dan het huidige loopvlak van de Dwingel (dat zich eveneens direct bovenop de opvullingslaag uit 1672 bevindt¹⁰) en eventueel aanwezige mineergangen niet verder te zullen verstoren, zorgde ervoor dat de waarneming ten aanzien van de mijnbouwarcheologie beperkt bleef tot een visuele waarneming.

AFBEELDING 21: Aansnijding mineergang (Foto: Jacquo Silvertant)

Het visuele onderzoek naar mijnbouwsporen in het rotsmassief van de Dwingel leverde een aantal interessante zaken op ten aanzien van het gebruik van de Dwingel; enerzijds als steengroeve en anderzijds als verdedigingsgracht van het kasteel. Reeds eerder werden hypothesen geuit ten aanzien van de genese van de Dwingel¹¹, die door de recente waarnemingen deels lijken te worden bevestigd. De verschillende ontginningsfasen konden echter op basis van uitsluitend visuele waarneming niet feitelijk worden gekoppeld aan specifieke bouwfases uit de geschiedenis van het kasteel. Het aanwezige historische bronnenmateriaal betreffende de bouwgeschiedenis van het kasteel scheidt hierin ook geen duidelijkheid. De vraag of de Dwingel als geheel werd aangelegd of dat zijn uiteindelijke vorm pas na eeuwen van incidentele gesteentewinning zijn aanzien kreeg, kon niet eensluidend worden beantwoord.

Nadat het stort in de Dwingel was verwijderd en het rotsmassief volledig was blootgelegd, konden de sporen van groeveactiviteit en ondergrondse oorlogsvoering duidelijk worden onderscheiden (fig 19). Moeilijker is het om de individuele sporen te dateren. Er kon alleen een relatieve datering worden gegeven op basis van vergelijkingsmateriaal in de directe omgeving van de locatie. Daarbij gaat het alleen om restanten van groeveactiviteit die ten dele door latere ontginningsfasen werd vernietigd. De waarde is in die zin ook relatief en onderhevig aan het historisch verhaal dat er bij hoort. De kwetsbaarheid van de mijnbouwarcheologische relicten is groot. Een aantal lag al aan de oppervlakte en is in de loop der eeuwen sterk verweerd als gevolg van allerlei vormen van erosie. De kwetsbaarheid van de relicten die tevoorschijn kwamen na verwijdering van het stort en het aanwezige colluvium werd pijnlijk duidelijk toen de

AFBEELDING 22: Kapsoren van oude winning hoog in de Dwingel wand (Foto: Jacquo Silvertant)

belangrijkste vondst - een 15^e -eeuws groeefront (afbeelding 20) - kort na de ontdekking in het najaar van 2016 door grote inkrassingen werd beschadigd. Zonder de juiste consolidering, of desnoods ontsluiting zal dit mijnbouwarcheologisch relict verdwijnen of op zijn minst onherstelbaar beschadigen.

Evaluatie

Bij aanvang van de werkzaamheden bestond hoop op de aanwezigheid van opgevulde gangen in het mergelmassief (mineergangen). De fysieke en inhoudelijke kwaliteit daarvan zijn hoog, omdat het fenomeen vooralsnog slechts summier werd onderzocht en de toegankelijk van bekende gangen beperkt is om een duidelijk beeld te krijgen van de omvang van het fenomeen. Nadat het rotsmassief was vrij gelegd, bleken er een tweetal plaatsen te zijn waar de contouren van opgevulde gangen zichtbaar waren. Van één contour kon al snel worden vastgesteld dat het naar alle waarschijnlijkheid inderdaad gaat om een mineergang (afbeelding 21). De andere contour bleek na nader onderzocht te zijn geen gangstructuur te zijn.

Op meerdere plaatsen waren naast sporen van moderne mergelwinning ook sporen zichtbaar van middeleeuwse gesteentewinning. Deze sporen kunnen worden onderverdeeld in twee groepen. In de hogere niveaus van de rotswand zijn sporen te zien die overeenkomen met de sporen in de 12^e -eeuwse dagbouwgroeve op de Haselderhof van het kasteel (afbeelding 22).¹² De diepe niveaus en dan met name die net boven het huidige

AFBEELDING 23: Aanzet vanuit de Dwingel van een middeleeuwse ondergrondse ontginning (1465) gezien vanuit de Fluwelengrot (Foto: Jacquo Silvertant)

AFBEELDING 24A: Johannes Meex, rentmeester van het kasteel in 1450
(Foto: Jacquo Silvertant)

AFBEELDING 24B: Jan van Stockhaim, bouwmeester op het kasteel in 1465
(Foto: Jacquo Silvertant)

loopvlak, bleken grotendeels overeen te komen met de bewerkingsporen in onderaardse mergelgroeven uit de 15^e en 16^e eeuw (afbeelding 20).¹³ Ze bevestigen de eerdere hypothese, dat voor ondergrondse winning van mergelbouwsteen dezelfde technieken en gereedschappen werden gebruikt als die in dagbouwontginning.¹⁴ Er vanuit gaande dat dagbouwwinning van bouwsteen de ondergrondse winning vooraf ging, of op zijn minst afhankelijk was van lokale omstandigheden ten aanzien van het landschap, kan op en rond de kasteelheuvel van Valkenburg worden geconcludeerd dat dit ook zo was. Tijdens de oudste bouwfasen van het kasteel

werden de bouwstenen uit de directe omgeving van de bouwplaats gehaald én daarbij aan de oppervlakte gewonnen. Wanneer in 1465 de fysieke grens van de ontginning in dagbouw wordt bereikt, worden vervolgens vanuit de diepte van de ontstane Dwingelgracht de verticaal oprijzende mergelwanden onderaardse bouwsteenontginningen aangezet. Eén van deze ingangen werd bij het verwijderen van het stort ter hoogte van het oorspronkelijke plafond aangesneden (afbeelding 23). Het oorspronkelijke vloerniveau bevindt zich zo'n zes meter lager en werd in 1465 bereikt na een laatste uitdiepingsfase van de

Dwingelgracht. Dit wordt tevens door een historische bron bevestigd.¹⁵

Conclusie

Het onderzoek op de Haselderhof in 2012 en de Dwingel in 2016 hebben onomstotelijk aangetoond dat de grote hoeveelheden bouwsteen ten behoeve van het kasteel van Valkenburg, minstens tijdens bepaalde bouwfasen, ter plaatse werden gewonnen. Dit fenomeen wordt overal in

Europa aangetroffen, zowel bij kastelen als hele steden en is te verklaren vanuit het feit, dat voor lokaal gewonnen steen geen transportmiddelen vereist waren, hetgeen de kosten van de bouw met meer dan vijftig procent reduceerde.¹⁶ De rondom de bouwplaatsen van militaire structuren ontstane dagbouwgroeven hadden daarnaast het voordeel eenvoudig te kunnen worden aangepast en benut voor de verdediging van een vesting. In het geval van zowel de Haselderhof als de Dwingel was dit het geval. In de 15^e eeuw bestonden er tegelijkertijd met de plaatselijke ontginningen op en rond de kasteelheuvel ook al onderaardse groeven in de directe omgeving van de stad Valkenburg, die in opdracht van het kasteel werkten. Er zijn bijvoorbeeld sterke aanwijzingen, dat er op de plaats van het huidige Openluchttheater een grote dagbouwontginning heeft gelegen van waaruit men in het midden van de 15^e eveneens onderaardse steengroeven heeft aangezet. In een onderaardse groeve, die aan het Openluchttheater grenst, werd een opschrift aangetroffen van Johannes Meex (fig 24a), rentmeester van het kasteel in 1450. In de Fluwelengrot, aan een ingang die vanuit de Dwingel werd aangezet, vinden we de naam van Jan van Stockhaim (fig 24b), bouwmeester op het kasteel in 1468.

Het kasteel van Valkenburg is in Nederland uniek in zijn soort en verdient een voortzetting van het archeologisch en historisch onderzoek dat in het verleden werd ingezet. Het is jammer en vooral een gemiste kans, dat dit bij herhaling niet gedegen genoeg gebeurt wanneer zich een kans voordoet. Het mijnbouwarcheologisch verhaal vertelt enerzijds de wordingsgeschiedenis van de burcht, maar anderzijds ook die van een verschijnsel, dat gedurende de Late-Middeleeuwen en lang daarna het karakter van de regio heeft bepaald. Erfgoed beherende instanties, zoals in het geval van Valkenburg de gemeente en de stichting Kasteel van Valkenburg, dienen zich in die zin meer bewust te zijn van hun rentmeesterschap ten aanzien van het archeologisch cultuurhistorisch erfgoed waarvoor zij verantwoording dragen.

Noten

- 1 S. Peters, Evaluatierapport BAAC A-11.0301, Valkenburg a/d Geul, Kasteel Valkenburg, Grendelplein. IVO-Proefsleuven (IVO-P) ('s Hertogenbosch 2011).
- 2 H. Janssen & W. Hupperetz, *De bouwkundige ontwikkeling van middeleeuwse kastelen in Limburg* in: W. Hupperetz et al., *Middeleeuwse kastelen in Limburg* (Venlo 1996) 50.
- 3 J. Renaud, *Over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg, verantwoording van een tussenbalans* in: Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 120 (1984) 284-308.
- 4 J. van de Venne, *Geschiedenis van het Kasteel van Valkenburg, zijn Heren en hun Drossaarden* (Valkenburg 1951) 14.
- 5 Mededeling van Hub Geijselaers, die professor Renaud tijdens de opgraving van het torenfundament assisteerde.
- 6 F. Doperé, *Wat leren ons de in de steengroeven bewaarde sporen over de ontginningstechnieken in het verleden?* in: Geological Survey of Belgium Professional Paper (Brussel 2009-1) 102.
- 7 K. Amendt, *De Vallenberggroeve* in: Wetenschappelijke rapporten van het Institute Europa Subterranea 1 (Maastricht 2008) 60-61.
- 8 P. Kimenai, *Van mergelgroeve tot voorburcht. Archeologisch onderzoek op de Haselderhof van kasteel Valkenburg*. BAAC-rapport A-12.0049 (2016) 137-147.
- 9 J. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn Heren en hun Drossaarden* (Valkenburg 1951) 60-64.
- 10 Dit blijkt duidelijk uit het vele bouwpuin dat na het verwijderen van het stort tevoorschijn kwam. Meteen onder het loopvlak is de grond gevuld met resten van dakleien, vensterglas, bouwstenen etc.
- 11 J. Silvertant, *De gangen onder het kasteel van Valkenburg*. Wetenschappelijke rapporten van het Institute Europa Subterranea 2 (Maastricht 2009).
- 12 J. Silvertant, *Vondst van een 12^e eeuwse steengroeve op de kasteelheuvel van Valkenburg* in: R. van der Heijden (ed.), *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* (Valkenburg a/d Geul 2014) 169-180.
- 13 Met name van die in de aangrenzende Fluwelengrot.
- 14 Silvertant 2014, 174-175.
- 15 Venne, J. van de, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden* (Valkenburg 1951) 127.
- 16 J. Silvertant, *Mijn Mergel*. *Geschiedenis van de onderaardse kalksteengroeven tot omstreeks het jaar 1600* (Gulpen 2015) 161 noot 259.

De bewoners van de Riesenberg, de Kluis, salpeterwinning en meer...

JOHAN DE JONG, SINNICH 30, 3793 TEUVEN

Inleiding

Het is een Franstalige man, een van de bewoners van de Riesenberg, die me aanspoorde tot het schrijven van dit verhaal. Het is een man die volgens overlevering rond het jaar 1800 als kluizenaar naar Gronsveld kwam. Later blijkt dat hij in de bestaande groeven salpeter weet te winnen. Door de inwoners van Gronsveld wordt hij dan ook al snel 'het Salpietermenneke' genoemd.

Ik had het idee het internet af te struinen (vroeger heette dat heel mooi 'literatuurstudie') en hetgeen van hem bekend is te bundelen. Ik wist dat dat al eerder geprobeerd is en er waarschijnlijk niet meer dan er tot nu toe gepubliceerd is, bekend zou worden.

Geen zwaar wetenschappelijk onderzoek dus. Ik heb me zelfs afgevraagd of het verhaal wel SOK-waardig zou zijn en gepubliceerd kon worden. In overleg met de redactie is na wat aanpassingen toch gekozen dit te plaatsen.

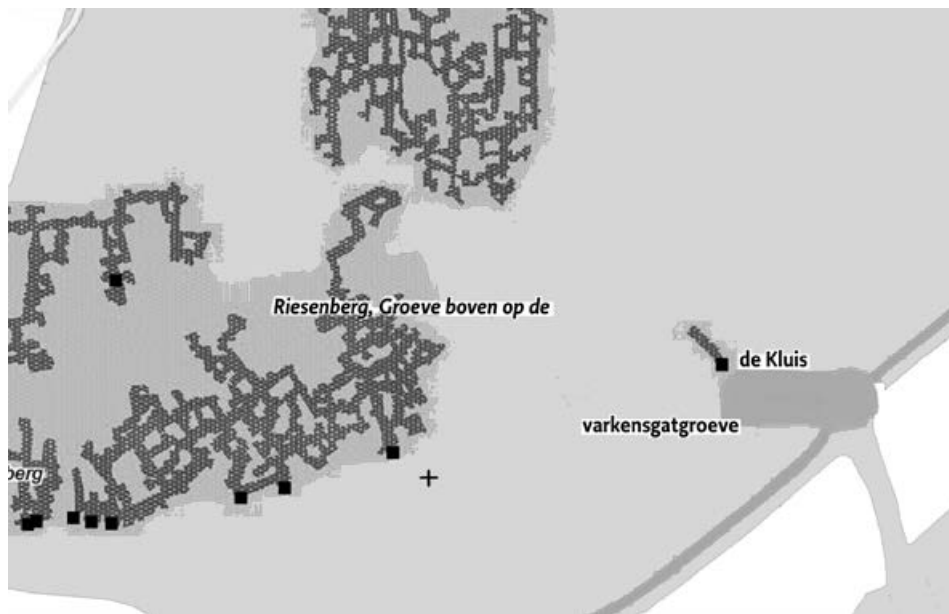
Het leven van het Salpietermenneke, de Franstalige man, speelt zich af in het bos boven Gronsveld, de Riesenberg. Als mogelijke woonruimten worden steeds de 'Varkensgatgroeve' en 'de Kluis' genoemd. In mijn speurtocht kom ik echter terecht bij andere plaatsen en loop ik ook andere bewoners van de berg, de kluizenaars, tegen het lijf..

'De Kluis'

Voordat ik naar 't Salpietermenneke overstap eerst wat over de al genoemde kluis.

Er gaan verschillende verhalen rond over wat nu die kluis op de Riesenberg moet zijn geweest.

Was het een stenen gebouw dat net ten noorden van het huidige pand

AFBEELDING 2: Situering van de Kluis en de mergelgroeven

eene eeuw in de mergelrots een vroom kluzenaar, die school hield voor de kinderen der buur[t] en van aalmoezen leefde. Een deel van deze tekst lijkt trouwens verdacht veel op die van de geschiedschrijver Habets.

Situering groeven; situatie 1864

Jos Habets situeert rond 1780 de kluzenaar op de Riesenberg, de plek die rond 1880 dus nog steeds 'aan de Kluis' zou heten. Dat de kluzenaar in een mergelgroeve woonde, is een wijd verbreide opvatting in Gronsveld, vermoedelijk afkomstig door dit bericht van Habets: *“t Vêrkesluûkske (het vêrkeslûkske, varkensgat groeve) is de preciezere aanduiding van zijn woonoord”*.

'de Beuk' (de oude boswachterswoning) stond of misschien zelfs wel op die plaats van de Beuk zelf?

Of, zoals Jos Habets, historicus, kerkgeschiedschrijver en archeoloog (1829-1893) schrijft;

“In de Kluisen woonde voor eene eeuw in de mergelrots een vroom kluzenaar ...”. Met *“in een mergelrots”* zal hij, zo neem ik aan, een van de achter 'de Beuk' gelegen groeven bedoelen.

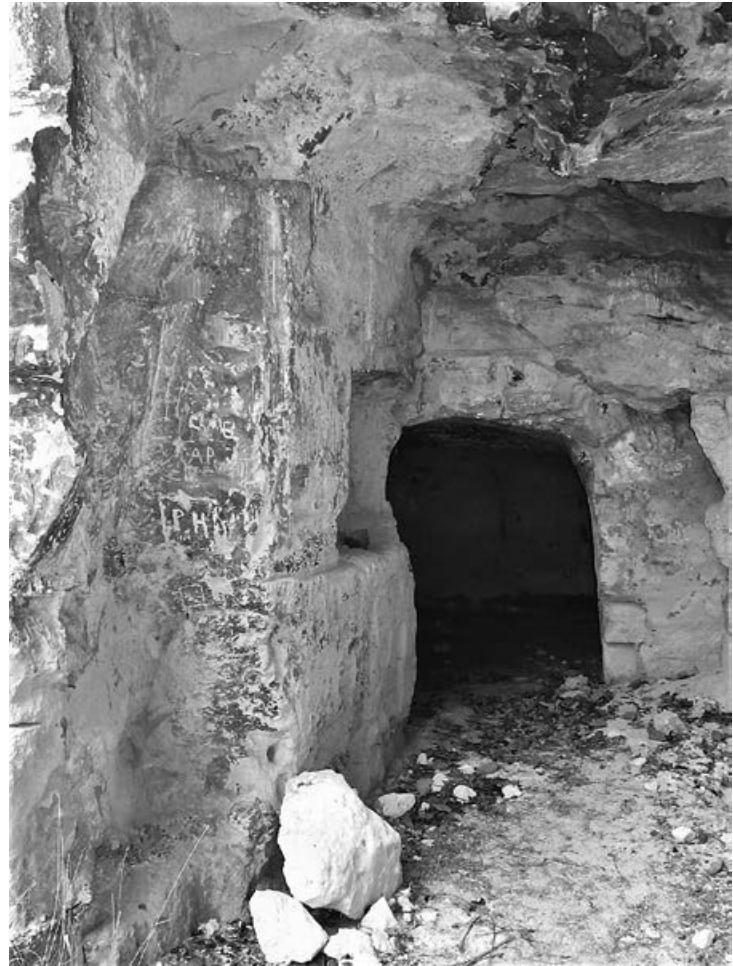
In de 'Publications' van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap Limburg uit 1870 staat geschreven: *“Tusschen Keer en Gronsveld in het Riesensbosch, ter plaatse nog heden genaamd aan de Kluis, woonde voor*

De Varkensgatgroeve bestaat nog, het betreft een gang die circa 20 meter de berg in loopt en afgesloten is met een hek met poort er in. Er zijn ook gronden om aan te nemen dat de kluzenaar niet in een mergelgroeve woonde, maar in een vermoedelijk uit mergel gebouwde “kluis”, niet ver van of precies op de plaats waar nu de Beuk staat. In een opsomming van de bezittingen van de Graaf van Gronsveld (1825) staat namelijk te lezen: *“daar existeert op dit bosch een hermitage (kluis) die ledig is en heel vervallen. Deze plaats was eertijds verhuurt aan eenen particulier voor salpeter te maken.”* In een artikel uit Grueles (Heemkunde vereniging van Gronsveld en Rijkholt) kom ik een kaartje (Thorning-Jettenbach 1754) tegen waarop lijkt dat de huidige

Beuk de Kluis was... Daar de Beuk echter pas na het leven van de kluisenaars gebouwd is vervalst die optie en is het waarschijnlijker aan te nemen dat de kluisenaars in een in de buurt gelegen groeve of ander leegstaand bouwwerk woonden.

Het woord kluis komt natuurlijk van kluisenaar, mensen die zich afzonderden van anderen. De reden hiervoor kon verschillend zijn. Soms had het met het uiterlijk van zichzelf, dan weer met hun geloof te maken, ook was het soms dat kluisenaars zich afzetten tegen een leven in de maatschappij, wellicht als gevolg van regels en wetgeving. Ook boetedoening was een reden om de maatschappij de rug toe te keren.

Een oude grotendeels niet meer bestaande weg heette de Kluisweg. De Kluisweg lag een stuk lager dan 'de Beuk', verder oostwaarts, waar het dal smaller wordt ligt nog een stuk van het oorspronkelijke tracé. Natuurlijk ben ik niet alleen op internet en in boeken aan het zoeken geweest, er moesten in Gronsveld toch mensen zijn die uit overlevering moesten weten wat de kluis was geweest. Na wat zoeken en rondvragen kom ik via medewerkers van de wildbeheerseenheid Savelsbos in contact met de heer Jacobs, 82 jaar oud. Ik spreek met hem af bij 'de Beuk' en hoor zijn verhalen aan. Hij kent de streek op zijn duimpje en heeft vroeger vaak over 't Salpietermenneke horen vertellen. De oude heer Jacobs (hij was bakker geweest, de bakker van de Torenmolen in Gronsveld heette ook Jacobs, toeval?) heeft de jachtpacht rondom 'de Beuk'. Hij neemt me mee langs de groevewand en toont me de nis (hij noemt het 'het Sjeurke', het schuurtje) waar volgens hem 't

Salpietermenneke woonde. Aan de buitenkant van het Sjeurke wijst hij me op een naam. Erg verweerd maar nog leesbaar zie ik de naam Jan Jacobs staan, ingekrast in de mergelwand en voorzien van het jaartal 1858. Het is een van voorouders van Jacobs, hij vertelt dat de man op een dag naar Beieren vertrokken is en dat nooit iemand nog iets van hem vernomen heeft. Jacobs praat maar door, hij vertelt me meer dan ik onthouden kan en zeker meer dan ik eigenlijk weten wil.

Hij wijst me verder oostwaarts en nog net binnen het schapenraster 't Vérkesluükske en nog wat verder, onder in het dal, een circa 20 meter diep gang met een trapvormig werkfront achterin; deze groeve zou 'de Kluis' zijn waar volgens hem de kluzenaars woonden. Voor de Kluis staat een grote spar (*Picea abies*), het is eind januari en als ik daar met Jacobs loop is het de enige groenblijvende boom en dus goed herkenbaar. Volgens Jacobs is hij door een van de kluzenaars geplant om wat uit de wind te zitten.

Misschien niet relevant maar leuk te vermelden is dat hij me nog wijst op de klotenstruik, een struik die eigenlijk pimpermoot (*Staphylea pinnata*) heet. Het is de enige nog, er zouden er vroeger meerdere gestaan hebben. De struik staat hier aan de rand van zijn natuurlijke verspreidingsgebied maar kan natuurlijk ook ooit aangeplant zijn. De struik wordt zo genoemd omdat de zaaddozen op een verschrompeld scrotum lijken. In de zaaddoos zitten harde ronde zaden waarvan, wederom volgens Jacobs, de kluzenaars rozenkransen maakten.

Jacobs wijst me hoe de oude Kluisweg vroeger liep, waar het kronkelweggetje naar het hoger gelegen onderkomen 'de Beuk' lag (ook te zien op de kaart van Thoring-Jettenbach), en vertelt dat de weg doorliep tot ongeveer 'de Kluis', die we net bezochten.

De kluzenaars

Voordat in 1848 de boswachterswoning gebouwd werd hadden er bij of in de Riesenberg al eerder mensen gewoond. Voor zover bekend in ieder geval twee of drie kluzenaars. Kluzenaars zijn zoals al gezegd mensen die zich vaak afzonderen van de maatschappij, hier en daar wat eenvoudig werk verrichten en verdienen daarmee soms gratis kost en inwoning.

Rond 1780, zo lees ik in het maandblad van Grueles (Heemkunde vereniging Gronsveld en Rijkholt), woonde in een mergelgroeve de kluzenaar vader Alexander (Joannes Alexander Eremijt), een man die oorspronkelijk uit Val en Mheer (Val-Meer) kwam. Ik heb niet kunnen achterhalen vanaf wanneer hij de kluis bewoonde, in 1780 zou hij er in ieder geval gewoond hebben. Later ontdek ik dat hij in 1778 in de Gronsveldse processie met het vaandel voorop liep.

Alexander was een gelovig man, hij ging regelmatig op pelgrimage naar Rome en hielp met werkzaamheden in de kerk. Hij zou tot 1805 in de kluis op de Riesenberg gewoond hebben waarna hij terugkeerde naar zijn geboortedorp. Daar overleed hij op 6 december 1818 op 74-jarige leeftijd en voorzien van alle sacramenten. Hij was lid van de orde van Sint-Antonius (Sint-Theunis met het varken).

Als ik het goed begrijp woonde er tegelijk met vader Alexander nog een kluzenaar op de berg, Jacob Hagemester. Hij was de zoon van een kleermaker uit Maastricht. Hij zou vanaf 1754 op de kluis gewoond hebben. In 1775, hij was toen al 77 jaar, vertrok hij op pelgrimstocht naar het Zwitserse genadeoord Einsiedeln. De inspiratie voor deze tocht zou hij van vader Alexander hebben, deze was al eens naar Rome geweest. Als dit laatste ook klopt woonde vader Alexander dus al eerder op de berg. 22 december 1776 kwam de kluzenaar na een voetreis van 1400 km weer terug in de kluis. Zijn gezondheid was tijdens de tocht flink achteruit gegaan, hij had pijnlijke jichtaanvallen en koorts, hij kon nauwelijks nog

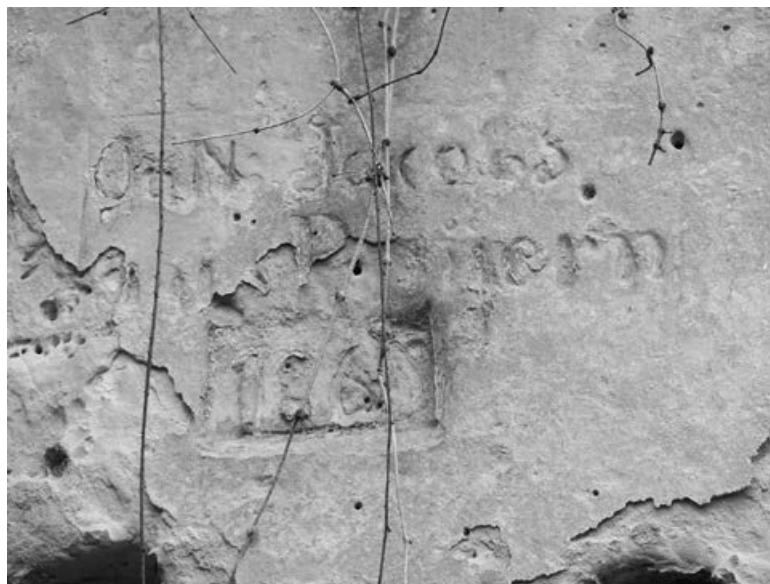
lopen of rechtop staan. Op 4 juni 1777 overleed hij en werd daags erna op het kerkhof van Gronsveld begraven.

Na Hagemeester komt rond 1800 't Salpietermenneke in beeld, een Fransman of Waal, hij spreekt in ieder geval de Franse taal en wordt ook het Fransch menneke genoemd. Wanneer de jaartallen kloppen heeft vader Alexander dus in ieder geval zowel met Hagemeester als met het Salpietermenneke in dezelfde periode in de kluis of in ieder geval op de Riesenberg gewoond.

't Fransch menneke ofwel 't Salpietermenneke en de winning van salpeter

Wie was toch dat Fransch menneke, ook wel Salpietermenneke genoemd, vanwaar kwam hij, wat zocht hij in Gronsveld en waar is hij gebleven?

Alle verhalen lezend was het Fransch menneke daar gewoon ineens, zijn echte naam heb ik niet kunnen achterhalen, ook op de vraag waar hij vandaan kwam heb ik helaas geen antwoord gevonden. Zoals gezegd woonde het Salpietermenneke (volgens Jacobs) in 't Sjeurke, een uitgebouwde nis en onderdeel van de Riesenberg. Al snel na zijn verschijnen is het de Gronsvelders duidelijk dat de Franstalige geen domme man is, misschien helemaal niet op zoek was naar onderdak of eten, maar juist precies wist waarom hij naar deze streek kwam. In SOK-Info 145 (in een oproep van John Hageman) staat een verwijzing naar een artikel uit Dagblad de Tijd waarin onder andere staat dat de man "op ietwat mysterieuze wijze salpeter won uit de mergelsteen, zij het met toevoeging van andere chemicaliën." Nu was salpeterwinning in de groeven al langer bekend. In het oktober nummer 1941 van het

Maandblad van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg lees ik dat al bekend was dat er salpeter voorkomt in de "Zuid-Limburgsche mergelgrotten." Over salpeterexploitatie wordt in hetzelfde nummer door Jos Cremers verslag gedaan. Hij schrijft over de rechten waarop de Heer van Neercanne aanspraak kon maken. Dat die rechten niet gering zijn blijkt wel uit de volgende passage:

"No. 22 luidt : -item heet de Heere van Nedercanne van noch te moegen doen allen profijt euijt die Steenberghen gelegen tot Nedercanne onder die gemeenten, daerin te moegen doen maechen steen, mergel, salpeter, ende alle andere materialen, was daerin bevonden woert tot profijt des heeren als in den groeten berch des Heeren, nu het Claergaet genampt."

AFBEELDING 5: Salpeterafzetting tegen het plafond

Verder wordt in het artikel gefilosofeerd of het salpeter er van nature voorkomt of dat de natuur misschien een handje geholpen is en de salpeter op kunstmatige wijze werd voortgebracht.

In hetzelfde artikel staat nog: *“Of zou ’t ook kunnen, dat heel die salpeter-exploitatie alléén bestond in de phantasie der Heeren van Nedercanne?”* Als reden voor die aanname wordt aangedragen dat met het aangeven van een winstgevende exploitatie van salpeter de prijs van de heerlijkheid misschien werd opgedreven... Salpeter was n.l. een kostbaar goedje dat destijds werd toegepast bij de productie van buskruit. Eveneens in een Maandblad van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, nu die uit mei 1942, staat over ’t Salpietermenneke te lezen: *“Eenmaal voorgoed*

vertrokken heeft niemand hem ooit nog terug gezien. Hij bereidde het salpeter zonder hulp van derden en volgens een procedé dat niemand bekend was.”

“Zijn belagers meenden dat zij de salpeterbereiding ook wel kenden. Zij hebben zich daarin evenwel vergist.” “Want toen zij in de verlaten werkplaats, waar nog houten kuipen en andere gereedschappen stonden, aan de slag gingen om ook het salpeter te bereiden, slaagden zij daarin niet.” Hierover later meer in dit artikel.

Van de waardeloze specie, die na afscheiding van het salpeter overbleef, ligt een gedeelte nog ter plaatse in den vorm van walletjes droge mergelbrij, welke op aanwijzing van Chr. Aussems te Gronsveld kon worden opgespoord. In het Maandblad van april 1943 staat te lezen dat de Heer C.J. Boucoms de aandacht vestigt op een opstel van den heer M. Caumartin te Luik, verschenen onder den titel *“Souvenirs de promenades à Gronsveld”*

in een nog veel oudere uitgave van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg. In dat stuk uit 1864 (deel1) leest men op blz. 264 over de winning van salpeter het volgende: *“Sous L’empire francais on y fabriquaît du salpêtre, et aujourd’hui encore d’épaisses couches d’un fumier nitreux exhausserent le sol de certaines galeries.”*

De schrijver (Dhr. M. Caumartin) wijst erop dat dus ongeveer 80 jaren geleden in zekere gangen der betrokken groeve nog dikke lagen salpeterige mest, die thans vrijwel verdwenen zijn, aanwezig waren.

Omstreeks 1860, toen de heer Caumartin ter plaatse onderzoekingen deed, kon hij zich hier omtrent betrouwbare gegevens verschaffen van personen, die in de jaren 1804 – 1814 al volwassen waren.

In het proefschrift 'Licht op het zonneleen Gronsveld' dat Theodorus Jacobus van Rensch in oktober 2015 presenteert, staat onder meer te lezen: *"Een bloeiend bedrijf schijnt de winning van mergel niet altijd te zijn geweest... in rentmeester rekeningen van rond de jaren twintig van de zeventiende eeuw komen inkosten uit mergel niet voor...."* Anders is het in 'de Specificatie van de heerlijkheid' van rond 1650. Daarin wordt melding gemaakt van: *'enighe berghen' behorende bij het huis Gronsveld, waarop wijngaarden waren aangelegd."*

"Uit het inwendige van deze bergen kunnen getrocken worden schoene ende helle santsteynen, bequaem om te bouwen ende andersins om te vercoupen, alsoe daer uyt kan jaerlijx een goet proffijct worden, in tijde van vrede als voer... Item in de voerss. bergen zijn veel materien van salpeter gelegen, alsoe dat op ses off seven jaeren men gewoenlijck is daarvan te proffiteeren eens de somme van vijftish gulden."

Een interessante en directe verwijzing naar Gronsveld en de mogelijkheid om salpeter uit mergel te winnen. Op welke wijze dat gedaan werd vermeld het stuk helaas niet.

Over het waarom de salpeter gewonnen werd is trouwens ook geen een duidend antwoord.

Was het, zoals algemeen wordt aangenomen, een van de grondstoffen (samen met houtskool en zwavel) ter bereiding van buskruit? In het Grueles aprilnummer van het jaar 1999 staat: *"Het 'Salpietermenneke' werkte in een van de mergelgroeven achter 'de Beuk'. Hij schraapte salpeter van de mergelwanden en verkocht deze als meststof."* Waren meststoffen als deze in die tijd al gebruikelijk? In de tijd van de VOC (16^e en 17^e eeuw) werd salpeter geïmporteerd vanuit Bengalen (Indië), maar was zeer kostbaar. Daarom werd salpeterwinning ook in andere landen, zoals Duitsland, Zwitserland en Malta, zij het op kleine schaal, geproduceerd. Pas later, begin 19^e eeuw, kwam grootschalige productie uit onder meer Chili op gang.

Zelf geloofde ik ook dat, na alle verhalen te hebben gelezen, hij de gewonnen salpeter voor veel geld als grondstof voor buskruit kon verhandelen. Waar 't Salpietermenneke precies met de salpeter bleef heb ik niet kunnen achterhalen. Ik heb het er met Jacquo Silvertant over gehad, hij verhaalde over kruitmolen 4 aan de Plenkert te Houthem (gemeente Valkenburg), gelegen op het terrein tegenover de Catacomben, waar zich later de Leeuw brouwerij vestigde. De Polfermolen (pulver of kruitmolen) werd er in 1820 gesticht. Gezien de afstand tussen Gronsveld en Valkenburg zou het een optie geweest kunnen zijn dat hij daaraan leverde. Na wat zoeken kwam ik er echter al snel achter dat de salpeter die nodig was voor de bereiding van buskruit steeds door het rijk aan de kruitmolens geleverd en afgenomen werd.

In de SOK-info nummer 145 (met dank aan Matthijs) doet John Hageman, zoals gezegd, in een kort artikel over 't Salpietermenneke en de salpeterwinning een oproep aan de SOK-leden om antwoord te krijgen op enkele aanvullende vragen. Of die oproep succes heeft gehad is mij niet bekend. En waar het Salpietermenneke gebleven is? Nou ja, dat is dan iets zekerder, de Gronsveldse dorpelingen zagen de man als indringer en misschien wel als een spion.

Hoe het ook zij, hij kwam na steeds zijn salpeter te hebben weggebracht, zo lees ik in een uitgave van Grueles, elke keer met bakken geld terug, iets wat de dorpelingen niet konden verkroppen. Zij verjoegen hem uit het dorp en trachtten, dit echter zonder succes, zelf salpeter te winnen uit de mergel. 't Salpietermenneke leeft nog voort in de gedachten van de Gronsveldenaren.

Bij het 20 jarig bestaan van Grueles is, met een knipoog naar het verleden nog een toneelstuk opgevoerd, 'het wonderwaoter vaan Riesenbergh.' Piet van Caldenborgh speelt daarin het Salpietermenneke. Uiteraard is er meer wetenschappelijk onderzoek verricht naar de aan-

AFBEELDING 6: Salpeterafzetting tegen het plafond

wezigheid van salpeter en de mogelijkheid tot het winnen daarvan uit mergel. (uit een maandblad van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg) *“Uit een mergelgroeve te Gronsveld (welke wordt niet vermeld) zijn monsters genomen door den heer C. J. Bouchoms. In het begeleidend schrijven van 17 Febr. j.1. deelt de heer Bouchoms een aantal bijzonderheden mede over de salpeterwinning uit tufkrijt te Gronsveld, die zoo interessant zijn, dat ze aan de vergetelheid dienen te worden onttrokken. Op aanwijzing van den heer Chr. Aussems te Gronsveld werden uit een hoop gestolde brij enkele brokstukken verzameld. Deze stukken zijn het residu dat in de kuipen achterbleef, nadat het salpeter daaruit verwijderd was. Bij den heer Aussems woonde een oude man, die enkele weken voor zijn dood*

mededeelde, dat hij als jongen, omstreeks 1870 behulpzaam is geweest bij het opsporen van het salpeter houdend krijt.” Een monster van het materiaal uit een mergelgroeve te Gronsveld, waaruit volgens een mondelinge overlevering omstreeks 1850 salpeter zou zijn gewonnen, werd onderzocht. (Laboratorium van de ENCI).

De monsters bestaan uit brokken mergel met een korrelige structuur en zijn gelig van kleur. Soms was aan de buitenzijde reeds de draderige witte uitslag te zien.

Het materiaal werd geloogd met gedestilleerd water, dit laatste ingedampt en in de indamp rest kon kalisalpeter worden aangetoond.

Of dit de methode is die 't Salpietermenneke toepaste is niet met zekerheid te zeggen. Als ik het zo allemaal lees komt er nogal wat bij kijken, veel warmte, water en specialistische apparatuur, en dat rond 1840? Het brengt me aan het twijfe-

len. Naast bovenvermeld procedé kan ook het vermengen van mergel, plantaardig afval en dierlijke mest salpetervorming tot gevolg hebben. Op het internet heb ik afbeeldingen van een procedé gevonden met daarop speciaal voor salpeterwinning aangelegde bedden. Het gevormde bed moest regelmatig worden omgespit en met urine begoten.

De ruwe slapeter werd van de bedden geschrapt en met de kruiwagen naar een soort hut weggevoerd, waar het in vaten werd uitgeloogd. Daarna werd de salpeterachtige vloeistof in de hut gekookt. De in de groeve te Gronsveld aangetroffen kuipen voeren de gedachte niet naar deze methode, de aangetroffen walletjes die destijds op aanwijzen van

de heer Chr. Aussems werden opgespoord misschien wel.

In een ander beschreven procédé wordt echter wel gesproken over het gebruik van houten kuipen waarin de brokken salpeter houdende mergel geloogd werd. *“In de 19de eeuw gebruikten men eikenhouten kuipen om de salpeter houdende stoffen te wassen. Deze kuipen, die 5 m. lang, 2,5 m. breed en 1m. hoog waren, werden op 3 verdiepingen geplaatst en met elkaar in verbinding gebracht door kleine greppels. De kuipen waren voorzien van een dubbele bodem, bedekt met stro. Men had 12 uur nodig om de salpeter houdende stoffen in de kuip in wateroplossing te laten intrekken. Het salpeterloog werd uiteindelijk opgevangen in een bassin op de bodem van de grond”* Evenals in de eerder vermelde methode moest na het logen het mengsel worden verwarmd om het water te verdampen en de salpeter beschikbaar te krijgen. Ook een mogelijke grootschalige exploitatie uit de ENCI groeve is door het laboratorium van de ENCI onderzocht. Hiertoe werden en drietal monster vanuit verschillende plaatsen in de groeve genomen. Uit alle drie monsters komt een sulfaat/nitriet reactie naar voren. Opvallend daarbij is dat de gehalten naar beneden toe (dieper de groeve in) af nemen. De conclusie dat de zouten dus door uitlogen uit hogere lagen in lager gelegen mergellagen terecht gekomen zijn. ligt dus voor de hand maar is nader onderzocht. Terwijl dus op willekeurige plaatsen in de berg maar geringe hoeveelheden nitraat aanwezig waren, blijkt onder de hoeve Lichtenberg veel meer aanwezig te zijn. De veronderstelling, dat hier in den loop van eeuwen vocht uit een mesthoop in de grond is gedrongen, ligt hier voor de hand. In de mergelmonsters zijn dus concentraten salpeter te vinden, de hoeveelheden waren echter niet van dien aard dat exploitatie hiervan winstgevend zou kunnen zijn.

Tot slot heeft ook de oude heer Jacobs, waarover ik al eerder schreef, een antwoord op de vragen over salpeterwinning. Hij weet zeker dat de wanden in de Riesenbergruïne door 't Salpietermenneke werden afgeschraapt

en het materiaal dat daarbij vrij kwam inderdaad als landbouwmest verhandeld werd. Maar de kuipen dan die gevonden werden, het aangetroffen gereedschap, en de walletjes met mergelbrij? De oude Jacobs heeft, zoals steeds, op alles een antwoord: de kuipen waren vroeger goed afsluitbaar en er werd, zo zegt hij, de carbid bewaard die gebruikt werd in de lampen van de blokbrekers. Het aangetroffen gereedschap hadden de blokbrekers achtergelaten en de walletjes mergelbrij waren restanten van het door 't Salpietermenneke van de groeewand geschaafde salpeter houdende materiaal.

Ik laat het verder aan u om te oordelen of het interessante verhaal over salpeterwinning t.b.v. de buskruit met de uitspraken van de oude Jacobs nu volledig onderuit gehaald is of dat het mysterie alleen maar groter is geworden?

Bronnen

Maandblad Natuurhistorisch Genootschap in Limburg 31 okt 1941

Maandblad Natuurhistorisch Genootschap in Limburg 29 mei 1942

Maandblad Natuurhistorisch Genootschap in Limburg 30 april 1943

Versillende uitgaven van het blad van Grueles, o.a.

Grueles april 1990, 10^e jaargang nr 1

Grueles april 1993, 13^e jaargang nr 3

Grueles juni 1997, 17^e jaargang nr 2

Grueles april 1999 19e jaargang nr 1;

Grueles juni 1999 19e jaargang nr 2;

Grueles sept 2000, 20^e jaargang nr 3

Grueles april 2001, 21^e jaargang nr 1

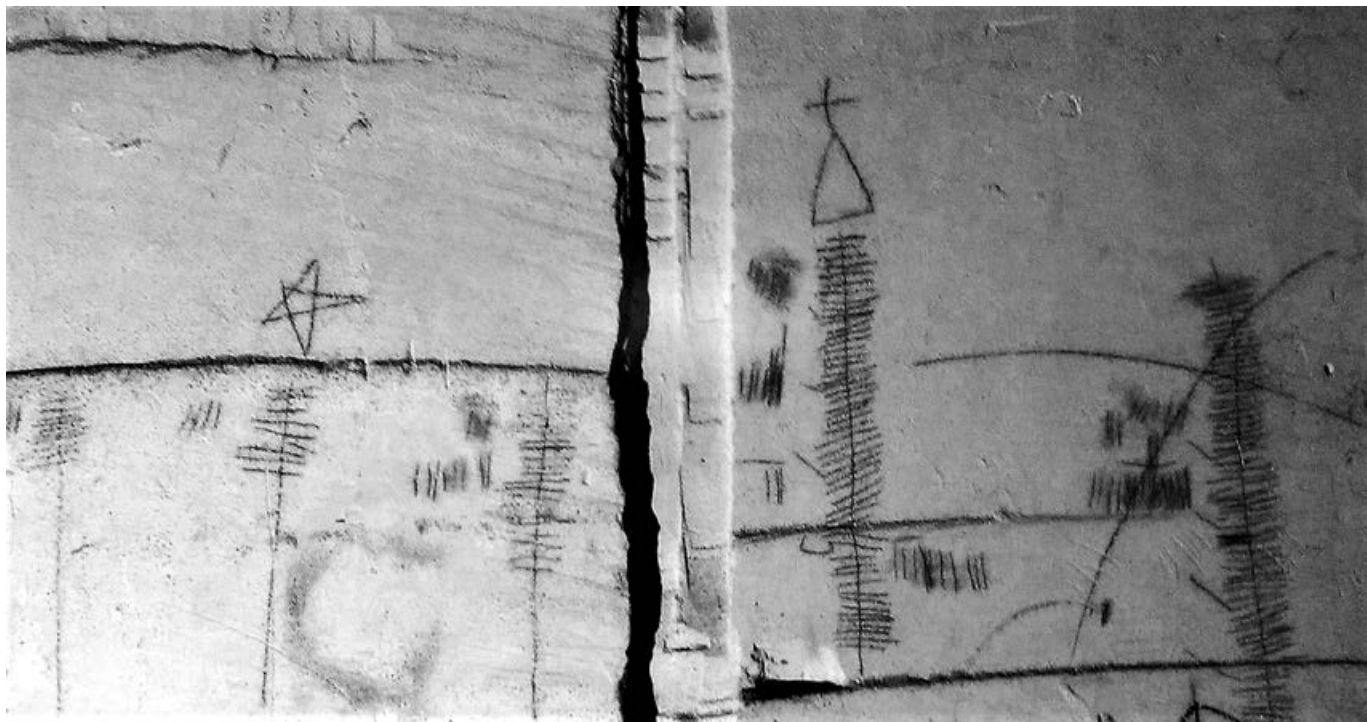
Proefschrift 'Licht op het zonneleen Gronsveld' van Theodorus Jacobus van Rensch, oktober 2015

SOK-Info 145, mei 2011 oproep John Hageman

Jaarboek 1870, Geschied- en Oudheidkundig Genootschap Limburg

Vele passages uit diverse artikelen op internet

“Soe van noden is dese stadt in diverse oorden te fortificeren”

ROB HABETS, KERKWEG 3, 6231 BR ROTHEN MEERSSEN

Dit artikel is een gedeelte van een nog uit te geven publicatie over de mergelwinning in St. Pieter. Alle gegevens heb ik gevonden in de diverse archieven uit de 15/16 en 17de eeuw en hebben betrekking op het bouwwerk zelf en/of de steengroeve ter plaatse.

Ik heb gebruik gemaakt van gegevens uit de Indivieze raad van Maastricht, met name de raadsverdragen (1) en de uitgaven door drie peymeesters aan de bouw van vestingwerken rond de stad van 1551/52 (2). Ook heb ik gebruik gemaakt van de twee werkboeken van Stas (3) en gegevens betreffende de “Stadsberch” te Zichen. Uiteraard gaat het onderzoek nog steeds door in diverse archieven.

In 1549 vond er een visitatie (bezoek aan de plek waar de bouw gaat beginnen) plaats, afgelegd door de “*burgemeisteren en gesworene*” (schepenen) en “*wercklude van de ambachte*”. Bij deze visitatie “*van de poorte en thorne*” werden veel gebreken gevonden en door de schepenen aan de peymeesters bevolen om “*se te betere en stof te bestelle*”.

Doch eer het zover kwam zien we dat er vooraf of tijdens de werken advies werd ingewonnen bij “*meisters*” voor de betreffende bouw. Voor werken aan de Maasbrug in 1505 is advies ingewonnen bij meester steenmetser Matheus Keldermans. Deze is afkomstig uit Mechelen en bouwmeester van diverse projecten in België en Nederland. In 1526 bij de bouw van een bolwerk aan de Hochterpoort (Bosscherpoort) schrijven ze over “*den vrempe bolwerckmeijster uit Maeseick*”. Deze bouw was ook de aanzet tot de exploitatie van de zgn. Stadsberg te Zichen. Na de visitatie volgde er een concept (plan de campagne). Deze werd voorgelegd aan de ambachten die bij de bouw betrokken zouden worden. Met instemming van de ambachten, die met de meeste punten van het concept en de manier waarop er gewerkt zou worden tevreden waren, volgde er een goedkeuring door de raad en kon de bouw beginnen.

Maar bouwen kost geld en dus besloot de stad voor het mede financieren van de werken o.a. om *“ene ommegang te maecke”* (omgang) in de stad. Voor de *“rijkste borgere alle weecken gheve soude eijne stuuver pp.”* en de *“ander goede borgere eijne halve stuuver”*. Indien daar niet aan werd voldaan moesten *“hon kindere, knape oft mechden sterck genoegs”* te werk worden gesteld aan de Hochterpoort.

Voor graafwerk aan de fundamenten en ander “gewoon” werk werden ook dorpslieden van de omliggende dorpen gevraagd. Ook de *“roydregers en koergesellen”* (soort gerechtsbodes en lieden van de koren) van het kapittel Onze Lieve Vrouw moesten *“mette ambacht gelijck den borgere in den grave en werken”*. Alleen de “hoge” heren kochten hun aandeel in het werk af met een geldbedrag. Interessant is ook dat *“op cost van de stad in der heren berch steyn sal mogen houwen”*. Over welke steengroeve van het OLV-kapittel het hier gaat is er helaas niet erbij vermeld. Waarschijnlijk betrof het hier een groeve in Bemelen omdat er door de Stad opdracht werd geven om te kijken voor “bemelerbluck” die gebruikt konden worden aan de werken...

Voor het vrachtvervoer van de blokken was de stad afhankelijk van *“de halfwinne en dorpluijden in de omliggende dorpe om met honne wagen endt perden zechenere steijnen te halen”*. Zelf had de stad zgn *“huurcarre of dienstwaege”* in bezit die herhaaldelijk werden ingezet voor aanvoer van materialen t.b.v. de bouwwerken. De stadsvoerman ontving 35 stuivers. Ter controle *“sal men eijne kerff maecke op de karre, dar hij gevare sal hebben om daer na sijne peye ontvangen”*...

Daar het gebrek aan stenen voor de metselaren bijna een constante factor was werd in 1551 verscheidene keren aan den heren van den bisschop te Luik een verzoek gedaan. Hun werd verzocht om *“der stadt op haere*

coste totte bouwe vuijt den berch Sint Peters steyn te laten houwen”. Als we de rekeningen uit het jaar 1551 en 1552 t.b.v. de fortificaties bekijken zien we dat een enorme hoeveelheid *“maetstukken”* van verschillende exploitanten uit St. Pieter geleverd worden. Zoals bv. Van Jan van Lichtenborch en van de gebroeders Katers (alias Beutenaken).

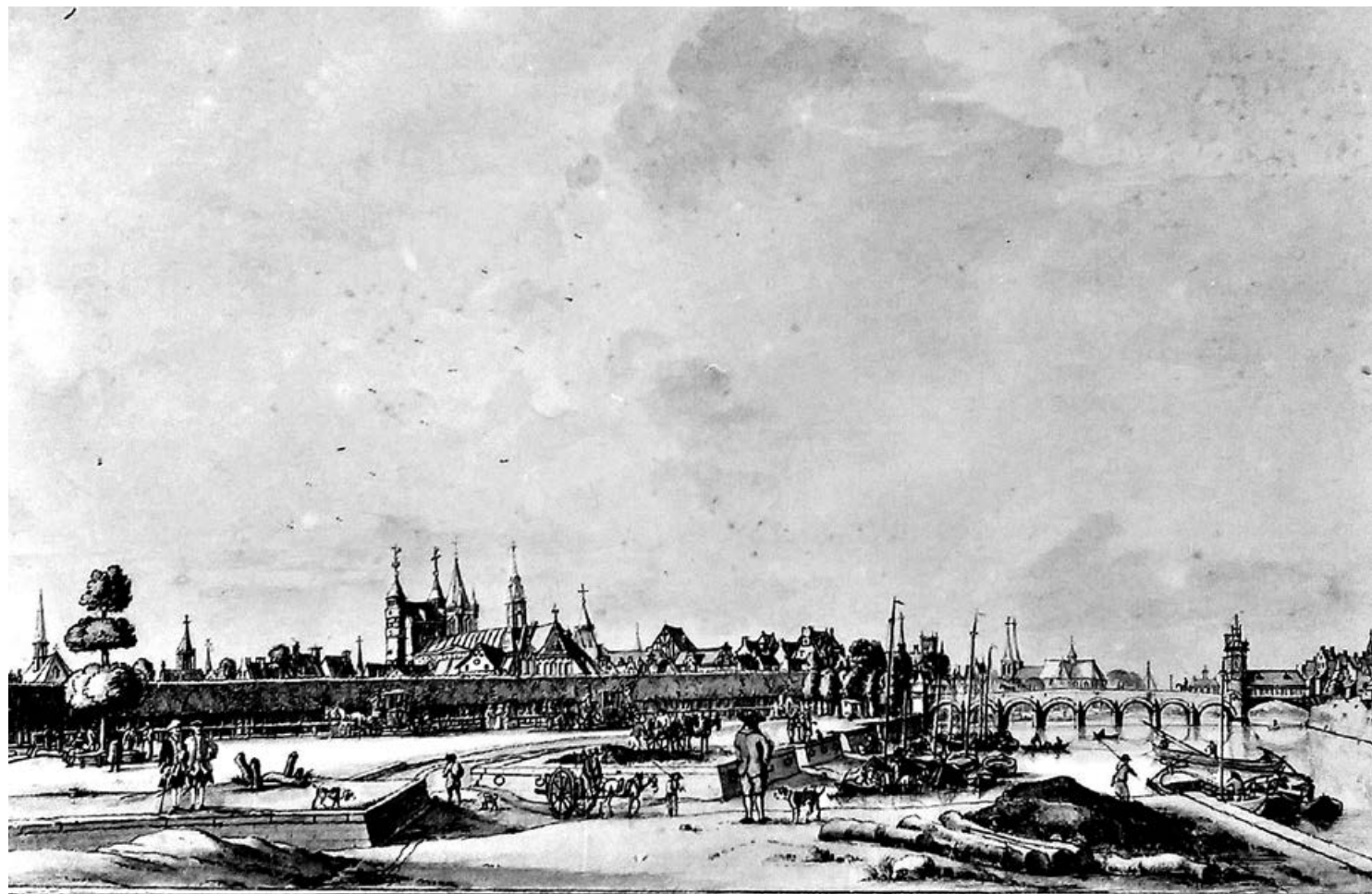
In de rekeningen vinden we *“maetstukken, sichener bluck en seemse steen”* (steen uit het Geuldal). De zgn. maatstukken die geleverd werden waren allen afkomstig van zelfstandige exploitanten uit St. Pieter.

Voor 100 maatstukken werd er telkens 10 gulden afgerekend. Of dat inclusief vrachtkosten was is er niet bij vermeld. Waarschijnlijk is dat de maatblokken die werden aangeleverd een bepaalde maat moesten hebben die in 1546 door de stad werd voorgeschreven aan leveranciers. Twee keurmeesters hadden hierbij de opdracht *“sij alle steyn alsoe wal harder als weyken visiteren om sijn behoerlijke maten mogen hebben”* (controleren dus).

Bij de *“sichenerbluck”* werden alleen de vrachtkosten afgerekend. Deze kosten varieerden tussen de 3 en 6 stuivers per blok. Het maakloon werd apart afgerekend met de *“stadsberchhouwer”*. Per 100 blokken bedroeg deze 8 a 9 gulden. Men ziet echter een prijsverschil in de levering van Sichenerblokken. Voor 150 blokken, geleverd door ene Joannes Gilligens, werd 30 gulden betaald en 105 *“bluck”* die geleverd werden door ene Frans Doelmans 28 gld en 7 stuivers. Waarschijnlijk betreft het hier blokken die afkomstig zijn van private ontginningen.

Voor de seemse steen rekende men voor 100 blokken 6 gld. Met namen als Thijs van Geulhem en Wijn van Vilt lijkt het me dat deze uit het Geuldalgebied kwamen.

In 1592 waren de vrachtkosten van 100 Sichener blokken naar de stad nog

15 gulden. Het maakloon daarentegen bedroeg maar 6 gulden. In 1624 werd er bij de werken aan het Bat en aan de Banmolen te Valkenburg voor de seemse steen al 56 stuuvers per blok betaald, inclusief het uitvaren van de blokken.

In de eindafrekening van de peymeesters waren er *“van stat weege overgelievert 15550 sichener blokken”*.

Als men de maatstukken erbij rekent zit men al gauw aan 70000 blokken in een jaar tijd.

De peymeester hield niet alleen de uitgaven bij, maar was ook de *“toesiender op de fortificaties en dienaeren”* van de stad. Hij hield controle op de *“karre, grevers en opperknegte”* en de materialen. Als de werken het toelieten werd hij *“geordineert om sich van de onnodighe peerden, dienaeren en werckluide”* te ontdoen en van de geleverde blokken *“mate en quantiteit gaede te slaen, steyne te telle ende te meten”*.

34

Een niet thuis te brengen kostenpost uit de rekeningen is die van de timmerman Emont Raemekers. Hij maakte voor berchhouwers in de Stadsberg 5 *“leddere”*. Ook werkte hij aan de *“assche”* (hier kunnen zowel de assen van de wagens of de windassen worden bedoeld worden) en aan de *“seyle”* (de touwen die gebruikt werden bij het hijsen van de blokken). Een andere kostenpost is de betaling aan 118 *“bredwage”* die stenen in de berg gereden hebben.....bred = plank...dus een kar gemaakt van planken? Het is mogelijk dat in de berg kleinere handkarren werden gebruikt die verder van het werkfront werden gelost. Vanaf deze plek werden de blokken geladen op grotere karren en dan afgetekend en gebracht naar een bouwwerk of stapelplaats, zoals het Schoor of voor de berg. In een verordening van de stad Maastricht uit 1444 lezen we dat *“die voerlude die mergelsteyn vaem solen op die lange kerren als dat gewoonlich plach te sijn”*. Ook lezen we dat ene Peter van Sussen *“dat he dat jaer die steyne heeft helpen in de berch doen laeden”* en zelfs Thijs van Sichen ontkomt

hier niet aan. Na het *“uitwercken”* van de blokken werden ze eerst geteld en dan pas uitgevaren. Ik heb ene Spinaer gevonden die *“steyne op geteykent heeft /en van elcke waege”* en ene Jan Gubbels die *“vier daege in de Statberch die steyn op gescreve”*. Dat lijkt op een controle van het aantal stenen die nog in de berg zouden staan.

Bij het *“opteykene der steynen en elcke waegen”*, geven ons de werkboeken van Stas meer informatie. Dit is een soort boekhouding waarin hij de uitbetalingen en het aantal blokken die de berchhouwer had *“gehuyt”* in een wekelijks overzicht bijhield. Van de vrachtvoerders vermeldde hij het aantal karren die zij vervoerden en ook het aantal blokken die vervoerd werden. In het lopend jaar hield hij vier eindafrekeningen bij. Hierin vermeld hij het aantal blokken die *“hij mich te cort is”*. Dat laat vermoeden dat de berchhouwers een x-aantal stenen moesten leveren in een bepaalde tijdsperiode. In de werkboeken worden er *“steynen, stuccken”* en mergel vermeld. Vaak leest men bij de uitbetaling dat ze werden afgerekend in *“cleyne steyn”*.

In 1552 werd opdracht gegeven door de stad *“al eene voorraet aan te legge van steynen”* voor de daaropvolgende zomer. Dit om *“alsulcke muraige te maeke tot Wijck/te weten van tcleyn bolwerck op te maeze aengaende...tot Sinte Mertens porte, end van daer voertgaende tot aen tcleyn rondeel”* aan te leggen. Hiertoe werd opdracht gegeven aan de peymeester *“dat hij segge en bevele sal dat in de statberch met zes bickelen sal doen werken en steyne houwen”*. De productie moest dus worden opgevoerd. Hierdoor werd uitbreiding van de stadsberg te Sichen in 1553 noodzakelijk. Bij de werken in Wijck zien we Sebastian van Noye, militair ingenieur, advies in deze geven. De stadswerkman van de steenmetsers Lens Maessen nam samen met zijn zoon Henrick het werk aan *“tot haere cost, ampt ende laste te lieveren alle stoffen, en de materialen van steijne, calck zaevel”*. Zij bestelden ook alle *“gereytschappen als berrije, kroukeren, kupe, schuppe, emmers, axe, leddere, touwe bodden, bickelen en*

berchbickelen". Ook alle onkosten van *"tot honne cost alle metsers, de welcke int getalle sullen wesen viertich of 30 opt minste en de steenhouders, opperknegtten"* waren voor hun.

Meister Lenssen werkte volgens een *"patrone"* (tekening of ontwerp), gemaakt door mil. ingenieur Sebastiaan de Noye. In dit ontwerp ziet men het gebruik van zowel de *"maetstucken, sechenaere en naemsche steyn"*. Uiteraard raakte er tijdens de werkzaamheden wel eens wat kwijt. De Stad verordert dat er *"voor het ontvreemden van eynig goet der Stadt tsy droog oft nat, holt steyn kalck, yser, bly sceversteyn en gereytschappen"* een boete van 6 goudgulden op stond.

Doordat de Sichener blokken wederom *"qualijk te become"* waren konden de steenmetsers niet vooruit en vlotte het werk niet. Hierdoor volgde er een prijsverhoging van de blokken naar 4 stuivers. Dit had er ook mee te maken dat er *"in den statberch voel cleijnen steyn gehouwen staan"* die niet aan de werken gebruikt konden worden. Maar *"op het schoer bij St peters"* werden voor een redelijke prijs sichenerblokken verkocht. Zodoende kreeg Lens Maessen opdracht om deze wederom, als in 1551/52, hier te kopen.

Het Schoor was een stapelplaats liggend aan de belangrijke Maasvaart en daar werd waarschijnlijk allerhande mergelstenen verhandeld, zoals bv. ook aan de voet van Caestert en Lichtenberg. De stapelplaats bij Lichtenberg zal gelegen hebben aan de voet van het kasteel. Het is Estrella die in 1551 schrijft dat er vanaf een punt nabij het klooster een uitgehold pad loopt, recht naar beneden waar de stenen als het ware vanzelf in de schepen glijden. Deze plaats word in 1567 beschreven als liggende *"tussen de mour vanden Observante en Lichtenberch, te weten met der sleywech"*. Vermeldenswaardig is ook dat ik in 1593 Lenart van Stochem als pachter vind. In de overeenkomst tussen de kasteelheer en Lenart staat dat hij *"aen en tot alsullicke steenen en mergel, soo in de berch onder Lichtenberch als daer buiten staande"* mag

gebruiken (mergelwinning in St. Pieter). Aanvoer via de Maas voor de stad, van holt steyn, leyn etc werden gelost op het Bat. Een *hartsteynhouwer* *"voer de plaetse die hij is aenperen op de batte met sijne steyne"* betaalde hij jaarlijks 6 guldens...

Voor het berggebeuren had de stad, als exploitant van de *stadsberch* te Zichen, een leidinggevend in dienst. Een *stadsberchhouwer* die *"den werckluiden in desen sal wijsen wijr en wae sij die steynen sullen maken en houwen"*. Sinds de exploitatie van de Stadsberg in 1526 was dat Ghijs van Bolre (Boelre). Met hoge uitzondering, voor gewezen diensten, mocht van Bolre voor zichzelf blokken in de stadsberg uitwinnen en verkopen. In 1543 levert Ghijs aan ene Wijnands te Maastricht *"totten bouw van mejinen huis"* sechener blokken. Nog een leverancier van Sichener is Peter Peusens. Hij is of exploitant of in dienst van deze. De opvolger van Ghijs van Bolre vond ik in een interessant stuk uit 1548 waarin in naam van de stad *"der berchouwer aengenoeme"* is en *"in alter gestalt als der werckman van de here van Sinte Servoes"* werkzaam was. De persoon in kwestie is Thijske van Sichen. Deze wordt vaker vernoemd en in 1558 word hij afgelost door Jan Thomasse die *"van jongs in de selve berch met sijne oem Thijs gewerckt heeft"*.

De Stadsberg was sinds de uitbreiding in 1553 leverancier van verscheidenen kloosters en kerken te Maastricht tot ver in de 16 de eeuw. De prijs voor 100 blokken in 1563 *"dije op de berch gelde en vercocht werde"* aan particulieren was 25 gld *"in de coup"* (de blokken inclusief vracht geleverd in de stad). Als men zelf de blokken kon vervoeren betaalde men *"in de gehouwe prijs"* 15 gulden. Begunstigden, diegene die de stad met geld hadden gefinancierd t.b.v. de versterkingen, of een andere dienst hadden bewezen, betaalden uiteraard alleen de *"bevrachder"* prijs van 10 gulden. Voor de verkopen aan particulieren moest de berchhouwer aan de peymeester *"alle peye rekeningen"* overbrengen.

Tijdens het onderzoek voor dit artikel en de mergelwinning te St. Pieter, heb ik medewerking verleend aan het boek “De Grote Berg zijn ingangen en de bijbehorende stelsels te ZZB” van Jennekens P. et al (WGR) 2016. Veel gegevens over de Stadsberch is gebruikt voor dit boek maar ik heb toch besloten om de “plankresten” niet te onthouden voor de SOK Mededelingen en te publiceren in dit artikel.

Met dank aan Kevin Amendt voor de archiefstukken van Peter Stas.

Noten

- 1 RHCL Maastricht Indivieze Raad 20.001A Raadsverdragen invnr's 43-87
- 2 RHCL Maastricht Indivieze Raad 20.001A Journaal van uitgaven vestingwerken 1551/52 invnr 70
- 3 RHCL Maastricht Stukken van Particulieren 16.1139 Registers Peter Stas invnr 190/191

COLOFON

SAMENSTELLING EN REDACTIE

Ton Breuls
Joep Orbons

BASISONTWERP

Jos Bruystens, grafisch ontwerper, Maastricht

LAY-OUT & OPMAAK

Van de Manakker, grafische communicatie, Maastricht

DRUK

Grafigroep Zuid, Swalmen

REDACTIEADRES

Bovenstraat 28
3770 Kanne/Riemst
België
Tel./Fax: (0032) - (0)12 45 40 59
E-mail: tbreuls@telenet.be

FOR SUMMARIES IN ENGLISH, PLEASE CONTACT THE EDITOR AT

Editor SOK Mededelingen
Bovenstraat 28
3770 Kanne/Riemst
Belgium
Tel./Fax: (0032) - (0)12 45 40 59
E-mail: tbreuls@telenet.be
De Studiegroep Onderaardse Kalksteengroeven is
geassocieerd met Subterranea Britannica (UK).

Er wordt naar gestreefd SOK Mededelingen minimaal 2x per jaar uit te geven.

Prijs van deze uitgave:

VOOR ABONNEES

€ 8,50 inclusief verzendkosten
door overmaking via bijgevoegde betalingsbrief
op rekeningnummer
IBAN NL71 INGB 0002 2055 89
BIC INGBNL2A
t.n.v. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg
Godsweerderstraat 2, 6041 GH Roermond

LOSSE VERKOOP

€ 8,50 tegen contante betaling op het redactieadres.
De SOK Mededelingen zijn te bestellen door € 10,00 (inclusief verzendkosten)
over te maken op ING-rekening: 429851 (buitenlandse betalingen:
BIC: INGBNL2A en IBAN: NL31INGB0000429851) ten name van het
Publicatiebureau Natuurhistorisch Genootschap te Melick
(publicatiebureau@nhgl.nl).
Vermeld bij omschrijving de gewenste publicatie en daarnaast uw adres,
postcode en woonplaats.

Copyright auteursrechten voorbehouden, overname slechts
toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1382-2608

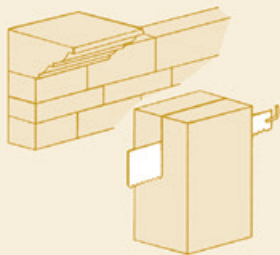
provincie limburg

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Provincie Limburg

Mergelbouwsteen *P. Kleijnen*

*Bergstraat 31
6301 AB Sibbe
Valkenburg a.d. Geul
Telefoon 043-6014460*